

Η ελληνική πολιτική απέναντι στους απόδημους Έλληνες κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα

Elpida Vogli

Greek Diaspora Policy during the first half of the 20th century: Historical developments are undoubtedly the main factor in the design or revision of a state's policy towards its diaspora. This paper explores Greece's concern with its diaspora as part of its national policy in the first half of the 20th century; it investigates the interplay between the diaspora and the migration policy of the Greek state during that period of time; and, it examines the historical turning points and their repercussions on homeland-diaspora relations. The main argument of this paper is that the involvement of the Greek state in the diaspora issue cannot be explained simply by a resurgence of nationalism in the interwar society or by policy makers' attempt to prevent the alienation of "overseas Greeks" from the nation.

Μετά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας

Η έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης το 1821 εγκαινίασε τις διαδικασίες που επρόκειτο να δημιουργήσουν την πατρίδα ή το εθνικό κέντρο της ελληνικής διασποράς. Επρόκειτο για μια διασπορά που συνίστατο από ελληνικές κοινότητες κυρίως σε ευρωπαϊκές χώρες (Χασιώτης, 1993:41-66) και η οποία με τη σύσταση του ελληνικού κράτους αποκτούσε ένα πρόσθετο τμήμα της: τους ελληνικούς πληθυσμούς των επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που δεν επιδικάστηκαν στην επικράτειά του. Η σοβαρότερη ιδιαιτερότητα αυτής της διασποράς συνίστατο στο γεγονός ότι τα μέλη της, έχοντας απομακρυνθεί από την αρχική πατρίδα τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως μετανάστες ή πρόσφυγες πριν συσταθεί η ελληνική πατρίδα, δεν ήταν Έλληνες πολίτες.

Στο ερώτημα λοιπόν εάν ήταν η εθνική ταυτότητα ή η τοπική προέλευση το κριτήριο που θα προσδιόριζε την πολιτική ιδιότητα αυτών των ξενιτεμένων Ελλήνων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την πρώτη απάντηση προσέφεραν τα συντάγματα της επαναστατημένης Ελλάδας. Η παραχώρηση στα μέλη όλων ανεξαιρέτως των

διάσπαρτων ελληνικών κόσμων του δικαιώματος να αποκτούν χωρίς χρονοτριβή την ελληνική ιθαγένεια είτε επισπεύδοντας τη μετοικεσία τους στις επαναστατημένες επαρχίες είτε απλώς επικαλούμενοι την ελληνική τους καταγωγή, ήταν μια επιλογή που εξυπηρετούσε άριστα τις ανάγκες της Επανάστασης: ενός κινήματος που αποσκοπούσε στην πολιτική ανεξαρτησία ενός παλαιού έθνους και όχι των πληθυσμών ενός δεδομένου μόνον τμήματος γης· και ενός κινήματος συνάμα το οποίο χρειαζόταν για την αίσια έκβασή του τη συνδρομή όσο το δυνατό περισσότερων αγωνιστών, ακόμη και αν αυτοί δεν ήταν απαραίτητα ελληνικής καταγωγής (Βόγλη, 2007:126–33 και 146–7).

Η απάντηση που προσέφεραν στο ίδιο ερώτημα οι διεθνείς συνθήκες και τα πρωτόκολλα που αναγνώρισαν στα τέλη της δεκαετίας του 1820 την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου ήταν καταφανώς διαφορετική: ο ελληνικός λαός οριζόταν αυστηρά από εδαφικά κριτήρια. Είναι αλήθεια ότι οι νομοθέτες του ελεύθερου ελληνικού βασιλείου αναγκάστηκαν να προσαρμόσουν τους εκάστοτε νόμους της ελληνικής ιθαγένειας στην απαράβατη διπλωματική δέσμευση που ήθελε το ελληνικό και το τουρκικό έθνος να διαχωρίζονται επί τη βάση της κυριαρχίας του ενός ή του άλλου κράτους σε δεδομένα εδάφη. Αρκετές φορές κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα οι προξενικοί υπάλληλοι και οι Έλληνες υπουργοί των Εξωτερικών και Εσωτερικών υποθέσεων που άμεσα ή έμμεσα επιφορτίζονταν και με τις υποθέσεις της διασποράς, υποχρεώθηκαν να κηρύξουν προσωρινή την παραμονή Ελλήνων πολιτών στο εξωτερικό — προπάντων στο οθωμανικό κράτος. Στα τέλη του 1835, παραδείγματος χάριν, ο πρώτος Έλληνας πρεσβευτής στην οθωμανική πρωτεύουσα προτίμησε να οργανώσει (χωρίς μάλιστα να ενημερώσει, όπως όφειλε, τις οθωμανικές αρχές) την επιστροφή στην ελληνική πατρίδα των καταγόμενων από ελληνικές επαρχίες Ελλήνων απόρων και επαιτών, οι οποίοι περιφέρονταν στις οθωμανικές μεγαλουπόλεις. Με την επίσπευση της επιστροφής τους επεδίωκε να αποφύγει περαιτέρω συζητήσεις με τις οθωμανικές αρχές σχετικά με το δικαίωμα παραμονής στην επικράτεια του κράτους τους Ελλήνων πολιτών ή Ελλήνων “το γένος” οι οποίοι κατάγονταν μεν από ελληνικές τώρα επαρχίες αλλά δεν είχαν προβεί εγκαίρως στην “τακτοποίηση” της ελληνικής ιθαγένειάς τους (Βόγλη, 2007:287–294).

Ωστόσο, ειδικά απέναντι στους τελευταίους, οι αρμόδιοι για τη χάραξη της ελληνικής πολιτικής επιδείκνυαν αξιοσημείωτη επιείκεια. Το επιχείρημά τους ήταν ότι η καθυστερημένη ανταπόκριση όλων αυτών των Ελλήνων την καταγωγή στη διαδικασία “τακτοποίησης” που προέβλεπε η ελληνική διοικητική πρακτική, δεν ήταν απαραίτητα μεμπτή, εφόσον οι ίδιοι ούτε ήταν υποχρεωμένοι να γνωρίζουν τους κανόνες που διέπουν τη λειτουργία του ελληνικού κράτους αλλά ούτε ευθύνονταν για την απουσία του έως τότε. Με τον τρόπο αυτό μάλιστα οι ιθύνοντες του ελληνικού κράτους φαίνεται πως άνοιγαν το δρόμο για την επέκταση του δικαιώματος αυτής της “τακτοποίησης” και σε άλλες ομάδες που δεν κατάγονταν απαραίτητα από τις απελευθερωμένες επαρχίες. Συγκεκριμένα, οι πρώτες οδηγίες του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών προς τους προξενικούς υπαλλήλους του, το 1834, επιφορτίζαν τα ελληνικά προξενεία να παραχωρούν στους ομογενείς ειδικές διευκολύνσεις προκειμένου να αποκτούν από

τον τόπο της διαμονής τους την ελληνική ιθαγένεια και έτσι να απολαμβάνουν άμεσα την προστασία τους. Η εισαγωγή του όρου “ομογενής” στο ελληνικό νομοθετικό και διοικητικό λεξιλόγιο δήλωνε σε αυτή την πρώτη χρήση του γενικά τους Έλληνες την καταγωγή, χωρίς να προστίθεται διευκρίνιση σχετικά με το αν έπρεπε να είναι και αυτόχθονες ελληνικής τώρα επαρχίας ώστε να έχουν πρόσβαση στην ελληνική ιθαγένεια, όπως όριζαν οι ελληνικοί νόμοι. Η μοναδική υποχρέωσή τους για την περάτωση της προβλεπόμενης διαδικασίας ήταν η υπόσχεσή τους ότι επρόκειτο να φροντίσουν για την “επιστροφή” τους στην ελληνική επικράτεια, όταν φυσικά θα το επέτρεπαν οι περιστάσεις του ιδιωτικού τους βίου. Ως αποτέλεσμα, οι εκπρόσωποι του ελληνικού κράτους, σε κάθε περίπτωση που υπήρχε ανάγκη να εξηγήσουν τις επιδιώξεις της πολιτικής τους, μπορούσαν να ισχυρίζονται ότι θεωρούσαν βέβαιη την υπόσχεση παλινόστησης όλων των Ελλήνων που προστατεύονταν από τα ελληνικά προξενικά καταστήματα και θεωρούνταν έτσι απόδημοι πολίτες του ελληνικού κράτους (Βόγλη, 2007:269–274).

Οι απόδημοι ως διασπορά ή υποψήφιοι παλινοστούντες;

Είναι γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ότι το ελληνικό κράτος και οι κυβερνήσεις του ενδιαφέρονταν για την πραγματοποίηση της υπόσχεσης των αποδήμων Ελλήνων να “παλινοστήσουν” ή ότι προτίθεντο να οργανώσουν και να στηρίξουν διαδικασίες μαζικού “επαναπατριsmού”.¹ Το ελληνικό κράτος μάλιστα ουδέποτε προσέφερε ουσιαστικά κίνητρα για την εγκατάσταση στην ελληνική επικράτεια ομάδων ομογενών παρά μόνο εμμέσως μία φορά: αμέσως μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, όταν ο Χαρίλαος Τρικούπης πρότεινε ως λύση για την αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος των νέων ελληνικών επαρχιών, τη μετοικεσία Ελλήνων από τις μακρινές περιοχές του ρωσικού Καυκάσου οι οποίες δεν περιλαμβάνονταν στα όρια της “μεγάλης Ελλάδας” (Σφήκα-Θεοδοσίου, 1989:175–177).

Μετά το θάνατό του οι πρωτοβουλίες αυτές θεωρήθηκαν μέγιστο πολιτικό σφάλμα του δημοφιλούς Έλληνα πρωθυπουργού κυρίως για τον εξής λόγο: διότι την τελευταία πενταετία του αιώνα μερικές εκατοντάδες Καυκάσιων Ελλήνων που είχαν θεωρήσει ελκυστική την τρόπον τινα πρόσκληση της πατρίδας, διαπραγματεύτηκαν εκ νέου με τους διαδόχους του Τρικούπη αλλά και με τον ίδιο το βασιλιά και, αφού κανείς δεν τους απέτρεψε επισήμως, αποτόλμησαν τη μετακίνησή τους στην ελληνική επικράτεια. Το αποτέλεσμα ήταν ότι, απουσία κρατικής μέριμνας, μερικές δεκάδες από αυτούς έχασαν τη ζωή τους από την πείνα και το κρύο σε πρόχειρους καταυλισμούς του Πειραιά, ενώ οι υπόλοιποι περιφέρονταν στη χώρα μέχρι που οι ελληνικές αρχές χορήγησαν τα ναύλα της επιστροφής τους στις αρχικές εστίες τους στη ρωσική επικράτεια (Λαυρεντίδης,

¹ Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι δεν είναι απαραίτητα δόκιμη η χρήση των όρων “παλινόστηση” ή “επαναπατριsmός” για την περιγραφή της μετοικεσίας στο ελληνικό βασίλειο των Ελλήνων που ούτε κατάγονταν από κάποια επαρχία του και προφανώς ούτε είχαν επισκεφτεί την επικράτειά του.

1971–72:450–515). Το ενδεχόμενο η θερμή υποδοχή μιας ομάδας από την πατρίδα να παρακινήσει άλλες, πολυπληθέστερες ίσως ελληνικές ομάδες, να μετακινηθούν όχι μόνο από τη ρωσική αλλά και από την οθωμανική στην ελληνική επικράτεια έθετε υπό σοβαρό κίνδυνο τις εθνολογικές βάσεις των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων στο χώρο της ευρωπαϊκής Τουρκίας.

Αλλά και για πολλούς ακόμη λόγους η παλινόστηση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα δεν συγκαταλεγόταν στους άμεσους στόχους των ελληνικών κυβερνήσεων: η κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη που κλήθηκε να λογοδοτήσει για την αφιλόξενη υποδοχή των Καυκασίων Ελλήνων, επικαλέστηκε την οικονομική αδυναμία του κράτους να στηρίξει την αποκατάσταση ομογενών αν αυτοί χαρακτηρίζονταν “παλινοστούντες” ή “επαναπατριζόμενοι” (Λαυρεντίδης, 1971–72:471–72). Αντίθετα, η επιστροφή στην πατρίδα ήταν επιθυμητή αν αφορούσε μεμονωμένα άτομα, δεν επηρέαζε τις επιδιώξεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και, επιπλέον, αν δεν απαιτούσε την οργανωμένη συμπαράσταση και στήριξη του κράτους (Vogli, 2009a:108). Ωστόσο, όσο αντιφατικό και αν φαίνεται, η υποτιθέμενα βέβαιη πρόθεση παλινόστησης των απόδημων Ελλήνων παρέμενε το βασικό επιχείρημα της ελληνικής πολιτικής, το οποίο παρουσιαζόταν να περιγράφει τις επίσημες προσδοκίες του κράτους από τη διασπορά του και παράλληλα να σκιαγραφεί τα όρια της κρατικής παρέμβασης στις εκτός των συνόρων του ελληνικές ομάδες.

Στο πλαίσιο αυτών των προτεραιοτήτων δεν συζητήθηκε το ενδεχόμενο του σχεδιασμού μιας συντονισμένης κρατικής πολιτικής απέναντί τους. Θεωρούνταν επαρκείς, όπως φαίνεται, οι πρωτοβουλίες του κράτους για τη διατήρηση καλών σχέσεων με τις χώρες που φιλοξενούσαν Έλληνες, για τη σύναψη διμερών εμπορικών συνθηκών, και για την ίδρυση ελληνικών προξενικών καταστημάτων όπου αυτά δεν υπήρχαν. Ειδικά μάλιστα οι παρεχόμενες διευκολύνσεις για την παραχώρηση της ελληνικής ιθαγένειας αναδεικνύονταν σε μια επαρκώς αποτελεσματική τακτική για τη συντήρηση των δεσμών του κράτους με τη διασπορά του τουλάχιστο μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα: όταν η πρωτόγνωρη μαζικότητα της μετανάστευσης από την ελληνική επικράτεια φάνηκε να δημιουργεί νέα δεδομένα και καινοφανείς ανάγκες (Παπαδόπουλος, 2008). Δίπλα στην προκρατική ελληνική διασπορά που έμοιαζε με διάδοχο σχήμα του *έθνους* στα “φαντασιακά” του όρια, η εντεινόμενη τώρα μετανάστευση δημιουργούσε μια νέα διασπορά Ελλήνων (Hassiotis, 2003:93–101): η οποία απαρτιζόταν από Έλληνες πολίτες που εγκατέλειπαν με επιλογή τους τα πάτρια εδάφη για να αναζητήσουν καλύτερη τύχη σε μακρινούς τόπους εκτός του παραδοσιακού χώρου όπου έως τότε αναπτύσσονταν ελληνικές κοινότητες ή παροικίες.

Αλλά πώς μπορεί να εξηγηθεί η επιμονή των ελληνικών αρχών να θεωρούν βέβαιη την πρόθεση παλινόστησης και αυτών των μεταναστών; Η στάση τους άλλωστε παρουσιαζόταν προβληματική για δύο πρόσθετους λόγους: 1) διότι η πρόθεση παλινόστησης των νέων μεταναστών εναπόκειτο σε απολύτως υποκειμενικές επιλογές που εξαρτώνταν περισσότερο από την πολιτική φιλοξενίας και ενσωμάτωσης που ακολουθούσαν οι χώρες υποδοχής τους, προπάντων οι ΗΠΑ, παρά από τις πολιτικές

επιδιώξεις του ελληνικού κράτους (Λαλιώτου, 2006:140–146), και 2) διότι η νέα ελληνική διασπορά που φαινόταν τώρα να διαμορφώνεται μέσω της εντεινόμενης μετανάστευσης, αναπτυσσόταν σε μακρινές χώρες που δεν επηρεάζονταν άμεσα από τις διακυμάνσεις του Ανατολικού Ζητήματος και των ευρύτερων πολιτικών εξελίξεων της βαλκανικής. Αντίθετα οι σχέσεις του ελληνικού κράτους με τις περισσότερες από τις νέες χώρες υποδοχής Ελλήνων πολιτών καθορίζονταν από αυστηρά οικονομικά και εμπορικά συμφέροντα, στο πλαίσιο των οποίων το ασθενέστερο μέλος ήταν το ελληνικό κράτος.

Την αμηχανία των ελληνικών κυβερνήσεων που παρατηρούσαν ολοένα και περισσότερους πολίτες τους να απομακρύνονται από την Ελλάδα, παραδεχόταν για πρώτη φορά ο υπουργός Εσωτερικών, Εμμανουήλ Ρέπουλης, στην αγόρευσή του, το 1912, με την οποία συνόδευσε την υποβολή του μεταναστευτικού νομοσχεδίου του (το οποίο αξίζει να σημειωθεί ότι δεν ψηφίστηκε): *“Ας μη καυχώμεθα δε διά το φιλαπόδημον του Ελληνικού χαρακτήρος, εφ’ όσον το τοιούτον δικαίωμα δύναται αν απολήγη εις εκπατρισμόν”*, τόνιζε ο Έλληνας υπουργός. Εξάλλου, *“τι θα εσήμαινε διά την Ελλάδα, αν τα τέκνα αυτής επλούτουν εν τη ξένη και το Ελληνικόν όνομα ητυχέι εις πάσας τας ηπείρους του κόσμου και παντού ενεφανίζετο ικανόν και δραστήριον το Ελληνικόν εμπορικόν πνεύμα”*, αλλά, όπως τόνιζε ο ίδιος, τα περισσότερα τέκνα της διέκοπταν τους δεσμούς τους μαζί της; (Ρέπουλης, 1912:111).

Η άποψη ότι η εντεινόμενη μετανάστευση Ελλήνων πολιτών ειδικά προς τις ΗΠΑ ήταν επιζήμια είχε διατυπωθεί ήδη από τις αρχές του αιώνα. Μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή αποκτούσε ολοένα και περισσότερους υποστηρικτές. Μεταξύ αυτών διακρίνονται αρκετοί διαπρεπείς Ελληνοαμερικανοί και καλοί γνώστες της αφομοιωτικής πολιτικής που ακολουθούσαν οι αμερικανικές αρχές απέναντι στις μεταναστευτικές κοινότητες της επικράτειάς τους. Τις επισημάνσεις τους για τους ελλοχεύοντες κινδύνους πολιτικής αφομοίωσης μεγάλου τμήματος της νέας ελληνικής διασποράς επιβεβαίωναν κυρίως οι αυξανόμενες τάσεις πολιτογράφησης των Ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ. Η απόφαση μάλιστα των μεταναστών να αξιοποιήσουν το παρεχόμενο δικαίωμα πολιτογράφησης μπορούσε να θεωρηθεί ακόμη και απόδειξη της συναίνεσής τους να “αμερικανοποιηθούν”, αφού, σύμφωνα με τους ελληνικούς νόμους τους οποίους και οι ίδιοι όφειλαν να γνωρίζουν, η απόκτηση δεύτερης ιθαγένειας επέφερε τη στέρηση της ελληνικής τους ιθαγένειας (Βόγλη, 2005:413–425).

Τα πρώτα βήματα για την αναγνώριση της διασποράς

Το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και πολύ περισσότερο η αναγκαστική εγκατάλειψη της μεγαλοϊδεατικής πολιτικής μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, μετέβαλαν τη σύνθεση και επαναπροσδιόρισαν την πολιτική αξία των διάφορων τμημάτων της ελληνικής διασποράς (Kitroeff, 1991:242–243). Πολλοί από τους μέχρι πρότινος αλύτρωτους Έλληνες αναζήτησαν καταφύγιο στην ελληνική επικράτεια. Η μαζική συρροή προσφύγων στον ελλαδικό χώρο καθιστούσε την υποτιθέμενα βέβαιη,

κατά τις έως τότε επίσημες ελληνικές θέσεις, πρόθεση του Έλληνα μετανάστη να παλινοστήσει το συντομότερο στην πατρίδα, πρακτικά ασύμβατη με τα ελληνικά συμφέροντα. Η συρρίκνωση δηλαδή του *ελληνισμού* ήταν ήδη τόσο δραστική, ώστε θα ήταν αδύνατο η πολιτική πρωτοβουλία να ενθαρρύνει την περαιτέρω μείωσή του. Βέβαια, ήδη πολλοί από τους μετανάστες των τελευταίων δεκαετιών του 19ου και των πρώτων του 20ού αιώνα είχαν αυξήσει το κύρος τους στις τοπικές κοινωνίες των χωρών υποδοχής, χάρη στη συμμετοχή τους κατά τη διάρκεια του πολέμου στους τοπικούς εθνικούς στρατούς.

Ως αποτέλεσμα διαγραφόταν μια πρόσθετη διακριτή τομή στην ιστορική εξέλιξη της ελληνικής διασποράς: μια ιεραρχία στην κορυφή της οποίας βρίσκονταν οι ακμάζουσες ελληνικές μεταναστευτικές κοινότητες που αναπτύσσονταν σε χώρες που προσφέρονταν για την αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και πλουτισμού, που επέτρεπαν και αποδέχονταν την οργάνωση των εθνικών κοινοτήτων των μεταναστών τους και οι οποίες παραχωρούσαν “προνόμια” ή ευκαιρίες ενσωμάτωσης στους μετανάστες τόσο ως άτομα όσο και στις οργανώσεις και τις κοινότητές τους. Χαμηλότερα στην ίδια ιεραρχία τοποθετούνταν οι λιγότερο ή ελάχιστα “ακμάζουσες” κοινότητες και οι “παρακμάζουσες” που μπορεί να ήταν και παλαιότερες, να ανήκαν δηλαδή στα προ-κρατικά μεταναστευτικά κύματα. Η επίδραση όμως αυτών των ανακατατάξεων στη χάραξη της ελληνικής πολιτικής δεν ήταν δυνατό να διαφανεί από τη μία μέρα στην άλλη.

Από τις αρχές ακόμη της δεκαετίας του 1920 σημαίνοντες πολιτικοί επιστήμονες και οικονομολόγοι συνηγορούσαν υπέρ της μόνιμης παραμονής των ξενιτεμένων Ελλήνων στους τόπους της μετανάστευσης τους, χάρη στα εμβάσματα με τα οποία συνήθιζαν να ενισχύουν οικονομικά τους ελλαδίτες συγγενείς τους (Λαλιώτου, 2006:105–116). Όπως αποδεικνύεται, στις κρίσιμότερες φάσεις του μεσοπολέμου, τα εμβάσματα των μεταναστών αποτελούσαν πολύτιμη πηγή κρατικών εσόδων. Η λειτουργία μιας διασποράς ως οικονομικής μονάδας έξω από τα εθνικά σύνορα αποτελεί μια πρώτη υπολογίσιμη παράμετρο στον πολιτικό προγραμματισμό του κράτους-πατρίδα. Απόρροια της οικονομικής ευημερίας ενός τμήματος μιας εθνικής διασποράς θεωρείται η πολιτική επιρροή που μπορεί να ασκεί τόσο στις εσωτερικές πολιτικές υποθέσεις της πατρίδας όσο και στη στήριξη εθνικών επιδιώξεων στο επίπεδο της εξωτερικής της πολιτικής. Τη διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνει η συνήθεια των εθνικών κυβερνήσεων να απευθύνονται σε κάποιες κάθε φορά από τις κοινότητες της διασποράς τους προκειμένου να εξασφαλίσουν εξωτερικά ερείσματα άλλοτε για την αύξηση της δημοτικότητάς τους και άλλοτε για την ενίσχυση δεδομένων θέσεών τους (King, 1999:14–15 και Laguerre, 2006:xi–xii) — συνήθεια που αξίζει να σημειωθεί ότι δεν καθιερώθηκε στην εποχή των μεγάλων μεταναστεύσεων του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα.

Αξιοσημείωτο παράδειγμα πολιτικής παρέμβασης τμήματος της ελληνικής διασποράς στις εσωτερικές υποθέσεις της πατρίδας, προσφέρει, το 1891, η πρωτοβουλία των οπαδών του Χαρίλαου Τρικούπη να μεθοδεύσουν τη διαμαρτυρία των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας και Βεσσαραβίας για την άρση των κατηγοριών της αντι-

πολίτευσης εναντίον της κυβέρνησης Τρικούπη (Αναφοραί Ελληνικών Κοινοτήτων, 1891). Αλλά εντυπωσιακότερη από κάθε άποψη υπήρξε η κινητοποίηση κυρίως του ευρωπαϊκού τμήματος της ελληνικής διασποράς από βενιζελικούς, το 1916, με σκοπό την έξοδο της Ελλάδας στο Μεγάλο Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Αποτέλεσμά της μάλιστα υπήρξε η σύγκληση στο Παρίσι του πρώτου συνεδρίου της ελληνικής διασποράς ή η δημιουργία, όπως παρουσιάστηκε τότε, του πρώτου “κοινοβουλίου του έξω ελληνισμού”, όπου συναντήθηκαν για πρώτη φορά αλύτρωτοι και μετανάστες: Έλληνες κάτοικοι της Γαλλίας, της Ελβετίας, της Βρετανίας, της Ρωσίας, της Ρουμανίας, της Αιγύπτου και φυσικά των ΗΠΑ, της σημαντικότερης, όπως ήδη φαινόταν, ελληνικής διασποράς.²

Φυσικά, ο παράγοντας που εξηγεί το σημαίνοντα ρόλο της διασποράς στις ΗΠΑ δεν ήταν μόνον η φήμη ότι “η ελευθέρα Ελλάς συντηρείται από τους Έλληνας της Αμερικής” χάρη στα εμβάσματα και τις προσφορές τους προς τις γενέτειρές τους στην πατρίδα. Η αριθμητική υπεροχή, η ταχύτατη οικονομική καταξίωση, η υποδειγματική προσαρμοστικότητα των μελών της ελληνικής διασποράς στις ΗΠΑ και προπάντων η αποτελεσματικότητα της οργάνωσης των κοινοτήτων τους εμφάνιζαν ίσως και πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο αυτό το τμήμα της ελληνικής διασποράς στην κορυφή της διαγραφόμενης ιεράρχησης των ομάδων της ελληνικής διασποράς.

Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι εκπρόσωπος της ελληνικής πολιτείας παραδεχόταν για πρώτη φορά την ανάγκη μιας τέτοιας εσωτερικής ιεράρχησης της ελληνικής διασποράς αλλά και την κορυφαία θέση του τμήματός της στη βόρεια Αμερική μόλις το 1939. Επίσης ήταν ο πρώτος που τόνιζε πως η παλινόστηση ειδικά των “ακμαζουσών εθνικών ομάδων του εξωτερικού” δεν συγκαταλεγόταν πια στις επιδιώξεις της ελληνικής πολιτικής.³ Ο άνδρας αυτός ήταν εκπρόσωπος του δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά, ο έμπιστός του έμπειρος διπλωμάτης Νικόλαος Τσερέπης στον οποίο ο δικτάτορας είχε αναθέσει την αποστολή να επισκεφθεί τον Ιούλιο του 1939 τις ελληνικές κοινότητες των ΗΠΑ και του Καναδά, με την εντολή να εξακριβώσει τα “αισθήματα” της διασποράς απέναντι στο δικτάτορα, να αφυπνίσει το φρόνημά τους υπέρ της πατρίδας, του βασιλιά και κυρίως να ενισχύσει τη δημοτικότητα του καθεστώτος του.

Ως προς τους στόχους της η αποστολή του, που είχε συνδυαστεί με την περιήγηση στις ελληνικές κοινότητες των ΗΠΑ και του υπουργού Τύπου, Παπαδάκη, ήταν το πιο οργανωμένο σχέδιο προσέγγισης της ελληνικής διασποράς που είχε επιχειρήσει έως τότε το ελληνικό κράτος (Κυρου, 1993:100–101). Έτσι, τις ημέρες που ξεκινούσε ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ο Έλληνας δικτάτορας είχε στη διάθεσή του μια υποκειμενική μεν αλλά αρκετά διεξοδική ανάλυση των οργανωτικών δομών, της

² Βλ. τα πρακτικά των συνεδριάσεων του συνεδρίου στην ελληνόφωνη εφημερίδα της γαλλικής πρωτεύουσας, *Εσπερία*, 8 και 16 Ιανουαρίου 1916 και την έκκληση που απηύθυνε το συνέδριο “των εν τω εξωτερικώ και των αλυτρώτων Ελλήνων” προς τους πολίτες του ελληνικού κράτους, 17 Ιανουαρίου 1916, ΕΛΙΑ, Αρχείο Σγουρδαίου (συλλογή), φάκ. 1.1.

³ “Τα πορίσματα της υπηρεσιακής μου αποστολής εις Ε. Αμερικήν (14 Ιουλίου–23 Αυγούστου 1939)”, ΕΛΙΑ, Αρχείο Νικολάου Τσερέπη, φάκ. 1.4., σελ. 2–3.

ιστορικής εξέλιξης και των αναγκών της ελληνικής διασποράς στη βόρεια Αμερική. Και επιπλέον μια διεξοδική περιγραφή των αναπτυξιακών προοπτικών που εμφανίζονταν στις σχέσεις του κράτους με αυτούς τους απόδημους Έλληνες. Δεν είχε όμως το χρόνο να καταστρώσει κάποιο σχέδιο συντονισμένης πολιτικής με βάση τα πορίσματα και τις προτάσεις του Τσερέπη.

Αντί επιλόγου: Πρώτες προσπάθειες δημιουργίας “θεσμών” για τη διασπορά

Όπως ήδη φάνηκε, το ελληνικό κράτος είχε αρκετά νωρίς στη διάθεσή του στοιχεία για να συνειδητοποιεί ότι ούτε η διατήρηση της ελληνικής ιθαγένειας των μεταναστών του αλλά ούτε η κατοχύρωση στο ελληνικό δίκαιο της κληρονομικής μεταβίβασής της στους απογόνους τους (η λεγόμενη αρχή της εξ *αίματος καταγωγής*) αρκούσαν για τη διατήρηση των δεσμών του με τη διασπορά του. Παρόλα αυτά όμως ουδέποτε συζήτησε το ενδεχόμενο της αναγνώρισης της διπλής ιθαγένειάς τους, όπως έπραξαν άλλες χώρες με πρωτοπόρο μεταξύ αυτών την Ιταλία. Βέβαια, η αιτία είναι προφανής: μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή η αναγνώριση του δικαιώματος διπλής ιθαγένειας στους Έλληνες μετανάστες συγκρουόταν με άλλες υψηλές επιδιώξεις της ελληνικής πολιτικής στα θέματα της ιθαγένειας των εκτός συνόρων πολιτών της, πρωτίστως δηλαδή αυτών που διαβιούσαν στην Τουρκία. Με άλλα λόγια η προοπτική της διπλής ιθαγένειας υπήρχε κίνδυνος να αποδυναμώσει την εθνολογική βάση των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων, αφού θα σήμαινε ότι η Ελλάδα ως εθνικό κέντρο, έμμεσα τουλάχιστο, ήταν πρόθυμη να αναγνωρίσει μονόπλευρα την οθωμανική υπηκοότητα των Ελλήνων των μεγάλων μικρασιατικών αστικών κέντρων, ακόμη και των υπό διεκδίκηση επαρχιών της οθωμανικής επικράτειας. Αναμφίβολα η οθωμανική πλευρά δεν θα προέβαινε σε αντίστοιχη αναγνώριση της διαφαινόμενης κατ’ αυτόν τον τρόπο δεύτερης ελληνικής ιθαγένειάς τους.

Χρειάστηκε, λοιπόν, να παρέλθει μισός περίπου αιώνας προκειμένου οι ιθύνοντες του κράτους να αποδεχθούν τη δημιουργία μέσω της μετανάστευσης μιας νέας ελληνικής, της σύγχρονης ελληνικής, διασποράς, και να συνειδητοποιήσουν πως οι βασικές παράμετροι της πολιτικής τους απέναντι γενικά στον έξω *ελληνισμό* δεν ήταν δυνατό να περιορίζονται στις επιδιώξεις της εξωτερικής πολιτικής ή μόνο στις εσωτερικές ανάγκες του κράτους. Προκειμένου να συντηρούνται και να αναπαράγονται οι σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τη διασπορά της ήταν απαραίτητο να συνυπολογίζονται ως παράγοντες σοβαρής επιρροής τουλάχιστο η πολιτική που ακολουθούσαν οι χώρες υποδοχής απέναντι στους μετανάστες της επικράτειάς τους καθώς και οι σχέσεις της Ελλάδας με αυτές τις χώρες.

Μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου οι πολιτικές επιδιώξεις της Ελλάδας απέναντι στη διασπορά παρουσιάζονταν σαφέστερες· δεν προβαλλόταν πλέον ούτε ως επιχείρημα του διπλωματικού λόγου η ιδέα ή η προσδοκία μιας μαζικής παλινόστησης. Αλλά όσον αφορά τη δημιουργία του απαραίτητου κρατικού μηχανισμού για τη συστηματική αναπαραγωγή των δεσμών μεταξύ κράτους και

διασποράς, η κατάσταση δεν είχε βελτιωθεί σημαντικά. Το 1947 ιδρύθηκε η Διεύθυνση Απόδημου Ελληνισμού που υπήχθη στο υπουργείο Εξωτερικών. Το προσωπικό της απαρτιζόταν από έναν τμηματάρχη και έναν υπάλληλο μέχρι το Σεπτέμβριο του 1950 — τον μήνα που ο βασιλιάς Παύλος προετοίμασε το διάγγελμά του για την ανακήρυξη του 1951 ως “Έτους Απόδημου Ελληνισμού”. Οι υπεύθυνοι της διοργάνωσης του 1951 υποστήριζαν ότι προσκαλούσαν τους Έλληνες μετανάστες στις γενέτειρές τους ή στους τόπους γέννησης των γονιών τους για να διαπιστώσουν μεταξύ άλλων ιδίοις όμμασι τη μεταπολεμική πρόοδο της χώρας τους. Αλλά, όπως προκύπτει, είχαν κινηθεί υπό την πίεση της περικοπής των κονδυλίων του σχεδίου Μάρσαλ και ειδικά των αμερικανικών προτάσεων για την ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού, με την ελπίδα ότι χάρη στην ελληνική καταγωγή τους οι ομογενείς τουρίστες θα ανταποκρίνονταν άμεσα και χωρίς να τους αποτρέπει η απουσία υποδομών τουριστικής φιλοξενίας.

Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι ακόμη και η διοργάνωση του Έτους Απόδημου Ελληνισμού θεωρήθηκε αποτυχημένη. Και η αποτυχία της αποδόθηκε: 1) αφενός στο γεγονός ότι οι απαραίτητες υπηρεσίες συστάθηκαν με μεγάλη καθυστέρηση (αφού προηγουμένως είχε παρέλθει ο πρώτος μήνας του 1951) και 2) αφετέρου στο ότι το προσωπικό ολόκληρης της διοργάνωσης συνίστατο, σύμφωνα με τον ιδρυτικό της νόμο, σε δέκα άτομα — μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν και οι δακτυλογράφοι και οι κλητήρες! Ένας από τους φιλότιμους συντονιστές της διοργάνωσης του 1951 υπαινισσόταν, αρκετά προφητικά, στην κριτική απολογιστική έκθεσή του ότι οι πρωτοβουλίες και στρατηγικές ενός κράτους απέναντι στη διασπορά του απαιτούν προβλεπτικότητα και όχι προχειρότητα· και επίσης ότι είναι απαραίτητο να χαράσσονται με γνώμονα την πολιτική και εθνική αξία της διασποράς παρά με κριτήριο τυχόν εσωτερικές, πολιτειακές ανασφάλειες ή εσωκομματικές διενέξεις του κράτους (Vogli, 2009b).

Βιβλιογραφία

Αρχεία

ΕΛΙΑ (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο): Αρχείο Νικολάου Τσερέπη.

ΕΛΙΑ: Αρχείο Σγουρδαίου (συλλογή).

Ελληνόγλωσση

Αναφοραί Ελληνικών Κοινοτήτων, 1891

Αναφοραί των εν Ρωμουνία και Βεσσαραβία ελληνικών κοινοτήτων προς την Βουλήν της Ελλάδος κατά του εναντίον του υπουργείου Τρικούπη κατηγορητηρίου. Γαλάζιο (Ρουμανίας), Μάιος 1891.

Βόγλη, 2005

Ελπίδα Κ. Βόγλη, “Τα εθνικά διλήμματα της ‘αποδημίας’ και η ανάγκη για τη χάραξη μιας μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα του αρχόμενου 20ού αι.” *Πρακτικά του 25ου Ελληνικού Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη: 413–425.

Βόγλη, 2007

Ελπίδα Κ. Βόγλη, *Έλληνες το γένος: Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Λαλιώτου, 2006

Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό. Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: Πόλις.

Λαυρεντίδης, 1971–72

Ι. Σ. Λαυρεντίδης, “Η κατά το 1895–1907 μετοικεσία Ελλήνων ποντίων του Καυκάσου στην Ελλάδα”, *Αρχείον Πόντου*: 395–517.

Παπαδόπουλος, 2008

Πάννης Παπαδόπουλος, *Η μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αμερική (19ος αιώνας – 1923): Οι ελληνικές κοινότητες της Αμερικής και η αλυτρωτική πολιτική της Ελλάδας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας.

Ρέπουλης, 1912

Εμμανουήλ Ρέπουλης, *Μελέτη μετά σχεδίου νόμου περί μεταναστεύσεως*, Αθήνα.

Σφήκα-Θεοδοσίου, 1989

Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο ελληνικό κράτος (1881–1885)*, Θεσσαλονίκη: Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αρ. 1.

Χασιώτης, 1993

Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Αγγλόγλωσση

Kitroeff, 1991

Alexander Kitroeff, “The Transformation of Homeland-Diaspora Relations: The Greek Case in the 19th–20th Centuries”. Στο *Proceedings of the First International Congress of The Hellenic*

Diaspora From Antiquity to Modern Times, επιμ. John M. Fossey, τομ. 2:233–250. Amsterdam: Gieben.

Hassiotis, 2003

Iannis Hassiotis, “Past and Present in the History of Modern Greek Diaspora”. Στο *Diaspora, Identity, and Religion: New Directions in Theory and Research*, επιμ. Waltraud Kokot, Khachig Tötölyan and Carolin Alfonso: 93–101. New York: Routledge.

King, 1999

Charles King, “Introduction: Nationalism, Transnationalism, and Postcommunism”. Στο *Nations Abroad. Diaspora Politics and International Relations in the Former Soviet Union*, επιμ. Charles King and Neil J. Melvin: 1–25. Colorado and Oxford: Westview Press.

Κυρου, 1993

Alexandros K. Kyroy, *Greek Nationalism and Diaspora Politics in America, 1940–1945: Background and Analysis of Ethnic Responses to Wartime Crisis*. PhD dissertation, Indiana University.

Laguerre, 2006

Michel S. Laguerre, *Diaspora, Politics, and Globalization*. New York and Hampshire: Palgrave Macmillan.

Vogli, 2009a

Elpida K. Vogli, “A Greece for Greeks by descent? Nineteenth-Century Policy on Integrating the Greek Diaspora”, στο Dimitris Tziouvas (επιμ.), *Greek Diaspora and Migration since 1700. Society, Politics and Culture*, Surrey: Ashgate, 2009:99–110.

Vogli, 2009b

Elpida K. Vogli, “... 1951, ‘Greek Home-Coming year’: Greek Diaspora Politics in 1950s”. Ανακοίνωση στο Modern Greek Studies Association (MGSA) Symposium 21, Vancouver, Canada (17–19 Οκτωβρίου 2009).